

<https://helda.helsinki.fi>

Wolfgang Zwickel, Renate Egger-Wenzel, Michael Ernst (eds):
Herders neuer Bibelatlas. Freiburg: Herder, 2013 [Book review]

de Hulster, Izaak J.

2016

---

de Hulster , I J 2016 , ' Wolfgang Zwickel, Renate Egger-Wenzel, Michael Ernst (eds):
Herders neuer Bibelatlas. Freiburg: Herder, 2013 [Book review] ' , Nederlands theologisch
tijdschrift , vol. 70 , no. 2 .

<http://hdl.handle.net/10138/229606>

---

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

Boeken

BIJBELWETENSCHAP

Wolfgang Zwickel, Renate Egger-Wenzel & Michael Ernst (red.), *Herders neuer Bibelatlas*, Freiburg, Herder, 2013; 400 pp., € 58.

In 1989 verscheen als bewerking van *The Times Atlas of the Bible* (James B. Pritchard, red.) bij uitgeverij Herder (Freiburg, Duitsland) *Herders großer Bibelatlas* (Annemarie Ohler en Othmar Keel, red.). Na een aantal herzieningen verscheen in 2013 een volledig nieuw werk *Herders Neuer Bibelatlas* (in samenwerking met Bibelwerk Linz, een internationaal en oecumenisch product) uitgegeven door een team onder leiding van Wolfgang Zwickel (Mainz), die eerder de kleine Calwers Bibelatlas redigeerde. Het boek won in 2014 als eerste niet-Engelstalige boek de 'Irene Levi-Sala Book Prize in the Archaeology of Israel'. Mijn collega Omer Sergi (Tel Aviv) noemt geografie de eerste stap om de geschiedenis te begrijpen. Deze uitspraak onderstreept het belang van een atlas. Deze Bijbelatlas verbindt geografie met cartografie / topografie, oudoriëntaalse literatuur en archeologie – daarmee is het een geografisch gecontextualiseerde inleiding tot de geschiedenis van 'de Bijbel'. Met Zwickel: 'Ortsnamen sind die zentrale Quelle für die Erforschung der Geschichtszusammenhänge.' (343) Deze benadering wordt benadrukt in het register met bijna 3000 plaatsnamen (met geografische coördinaten!) en – vanzelfsprekend – in de ruim 200 kaarten en 40 stadsplattegronden. Naast de hoofddelen Oude en Nieuwe Testament, van het Neolithicum tot de derde eeuw n.C., is er een inleiding met de geografie, ecologie en economie van de Oude Oriënt en een bespreking van verschillende gebieden in het 3e en 2e millennium vóór Christus (Egypte, Ugarit, Hettietenrijk, Egeïsch gebied en Mesopotamië) en een methodologische reflectie tot besluit. Zo ontstaat een totaalbeeld, waartoe moedige keuzes gemaakt moeten worden (daarin wordt bijvoorbeeld gekozen voor het traditionele stadion van Tiberias zonder de mogelijke haven te noemen, 286) – al blijven er wel enkele vraagtekens op de kaarten staan, waarmee de bestaande wetenschappelijke onzekerheid aangeduid wordt. Het boek is dus een goudmijn aan informatie en platen. Al moet bij de afbeeldingen opgemerkt worden dat bijschriften zich tot een interpretatie beperken en in die zin slechts illustratief zijn, zonder in te gaan op materiaal, herkomst of grootte (dat laatste geeft soms een verkeerd beeld van veel te groot afgebeelde zegels of munten, zoals de bekende kleine munt met een afbeelding van JHWH, 143). Het grootste probleem is het gebrek aan verwijzingen; er zijn twee pagina's biografie, terwijl vooral de wetenschappelijke lezer graag meer inzicht in de afwegingen en bronnen in de vorm van voetnoten zou hebben. De atlas, in hoge kwaliteit uitgevoerd, is goed leesbaar (didactisch doordacht, zoals een samenvatting van Joodse stromingen in de tijd van Jezus in de vorm van een enquête, 276) en een waardevolle bijdrage met de recente academische stand van zaken, zonder extreme visies.

Izaak J. de Hulster, Universiteit van Helsinki

Isaac Kalimi and Seth Richardson (eds.), *Sennacherib at the Gates of Jerusalem. Story, History, and Historiography* (Culture and History of the Ancient Near East, 71), Leiden, Boston, Brill, 2014; xii, 548 pp, € 192.

Anders dan de titel doet vermoeden staat in deze studie niet het verhaal over de veldtocht van Sanherib tegen Juda centraal (2 Kon 18–19), maar richt zij zich enerzijds op de politieke en culturele context van deze veldtocht (Assyrië en Egypte) en anderzijds op de receptiegeschiedenis van de betreffende traditie. Het boek bestaat uit drie delen. Na een inleidend hoofdstuk van de hand van de beide redacteuren, opent Kalimi Deel I met een bijdrage over de hervertelling in Kronieken: ‘Sennacherib’s Campaign to Judah: The Chronicler’s View Compared with His ‘Biblical’ Sources’ (11–50). M. Cogan, ‘Cross-examining the Assyrian Witnesses to Sennacherib’s Third Campaign: Assessing the Limits of Historical Reconstruction’ (51–74), vraagt aandacht voor het literaire karakter van de inscripties over de veldtocht. In zijn bijdrage ‘Sennacherib’s Campaign to Judah: The Archaeological Perspective with an Emphasis on Lachish and Jerusalem’ (75–103) informeert D. Ussishkin de lezer over de bijdrage van het archeologisch onderzoek ter zake. J. Pope, ‘Beyond the Broken Reed: Kushite Intervention and the Limits of l’histoire événementielle’ (105–160), biedt een breed opgezette bijdrage waarin hij probeert de rol van Egypte in 701 v.C. vanuit het kader van de “Kushite foreign policy” te verhelderen. Hij betoogt dat deze rol primair door handelsbelangen bepaald was. Deel II: E. Frahm, ‘Family Matters: Psychohistorical Reflections on Sennacherib and His Times’ (163–222), geeft een boeiende schets van het leven en de persoon van Sanherib. Hij betwijfelt of Yaba en Atalya, twee vrouwen aan het hof, van judese afkomst zijn, zoals S. Dalley betoogd heeft. F. M. Fales, ‘The Road to Judah: 701 B.C.E. in the Context of Sennacherib’s Political-Military Strategy’ (223–248), bespreekt de veldtocht van 701 in het licht van andere veldtochten van Sanherib. Doel van deze koning was, aldus Fales, het herstel van de politieke en economische orde van zijn vader (Sargon). P. Dubovsky, ‘Sennacherib’s Invasion of the Levant through the Eyes of Assyrian Intelligence Services’ (249–291), gaat uitvoerig in op de inlichtingendienst van Assyrië uit de tweede helft van de 8e eeuw v.C. Deel III: T.L. Holm, ‘Memories of Sennacherib in Aramaic Tradition’ (295–323): over Sanherib in teksten als het verhaal over Achiqar, Tobit (aramese versie), en enkele Syrische teksten. G.S. Oegema, ‘Sennacherib’s Campaign and its Reception in the Time of the Second Temple’ (325–345), biedt een beknopte bespreking van de receptie in niet-joodse (Herodotus) en joodse bronnen (Josephus, Baruch, 4 Ezra e.a.). Gemist worden evenwel: de passage of Hizkia en Sanherib in Sirach 45 en het Sanherib motief in 1 en 2 Makkabeeën. Voorts: de cursief gedrukte tekst op p. 342 zou van Berossus zijn, maar dit is onjuist. R. Ulmer, ‘Sennacherib in Midrashic and Related Literature: Inscribing History in Midrash’ (347–387): boeiende bespreking van de wijze waarop elementen uit het Sanherib-Hizkia verhaal in de rabbijnse bronnen fungeren (‘The “historical references” in the texts effectuated a strategy to invoke the past events in a meaningful way’ [385]). J. Verheyden, ‘The Devil in Person, the Devil in Disguise: Looking for King Sennacherib in Early Christian Literature’ (389–431): over Sanherib in vroeg-christelijke bronnen, met veel aandacht voor exegeten uit de Antiocheense school. S. Richardson, ‘The First “World Event”: Sennacherib at Jerusalem’ (433–505), tenslotte, geeft een globale schets van de vele versies van het Sanherib verhaal, en besteedt

vervolgens aandacht aan de historische (Assyrische) context van de formatie van het verhaal. Hij wijst op innovaties onder Sanherib (begin van een ‘critical tradition of kingship’ in Assyrië [491]), en suggereert dat het verhaal over de nederlaag van Sanherib (in de Bijbel) hierbij aansluit. Indices vormen het sluitstuk van deze rijk geschakeerde en waardevolle bundel.

Arie van der Kooij, Universiteit Leiden

JOODSE STUDIES

Ronit Nikolsky & Tal Ilan (red.), *Rabbinic Traditions between Palestine and Babylonia* (Ancient Judaism and Early Christianity, 89), Leiden, Brill, 2014; 377 pp., € 159.

Doordrongen van het besef dat rabbijnse tradities ons weinig kunnen vertellen over de tijd waarover zij spreken, maar des te meer over de tijd waarin zij geredigeerd zijn, opent deze verzameling studies met een vruchtbare opzet: wanneer men parallelle tradities uit Palestijnse en Babylonische geschriften nauwgezet met elkaar vergelijkt, ontdekt men in de verschillen aanwijzingen voor wat dan precies Babylonisch, dan wel Palestijns is aan de betreffende tradities. Vervolgens kan aan de hand van deze eigenheden mogelijk iets over de wereld buiten de tekst gezegd worden: de sociale werkelijkheid waarin deze tradities hun uiteindelijke vorm gekregen hebben. Dit alles wordt uitgebreid uiteengezet aan de hand van de onderzoeksgeschiedenis en concrete voorbeelden in de introductie van de redacteurs (1–31). Hierna opent Shamma Friedman (32–83) met een fascinerende studie over magie en de opvattingen van de rabbijnen hierover in beide *Talmoedim*. Door een zorgvuldig uitvoeren van redactiekritiek en het vergelijken van parallelle passages wordt duidelijk hoezeer aan vroeger rabbijnen in late teksten magische kunsten worden toegedicht, en er tegelijkertijd met een zeker ongemak tegenaan wordt gekeken. Vervolgens laat Moshe Lavee (84–116) zien hoe lastig het is om verschillende tendensen in identiteitsvorming chronologisch en geografisch te onderscheiden: het is dikwijls een ongestuurd, onduidelijk en fluïde proces. Geoffrey Herman (117–132) volgt de reis van een polemisch verhaal, van haar eerdere Palestijnse versie naar de bewerking daarvan in Babylonië. Vervolgens wordt gepoogd hier historische conclusies uit te trekken, die niet allen even overtuigend zijn. Christiane Tzuberi (133–146) laat zien hoe de Babylonische rabbijnen oudere Palestijnse tradities weliswaar bewaren, maar ook een subtiel tegenstem laten horen door het opvoeren van de bijbelse en Babylonische Ester. Ook Amram Tropper (147–157) laat zien hoe de Babylonische Talmoed eerdere tradities omvormt, die in dit geval betrekking hebben op het ontvangen van de Tora, en zo op slimme wijze het zwaartepunt naar Babylonië verplaatsen. Eenzelfde proces beschrijft Tal Ilan (158–172), waarbij de diezelfde Talmoed verschillende oudere Palestijnse tradities bewerkt, om zo het belang van het land Israël te verminderen en Babylonië op de voorgrond te plaatsen. Bij de artikelen van Yaakov Elman (250–283) – over rabbijnse, Sassanidische en Romeinse wetgeving en haar achterliggende waarden – en David Brodsky (173–231) – over het ontstaan van rabbijnse tekstgenres vanuit een vergelijking met *progymnasmata* – ontbreekt het overkoepelende thema van reizende tradities tussen Palestina en Babylonië. Echter, het door Brodsky aangesneden thema

van de invloed van de omliggende cultuur op de rabbijnen komt vaker voor. Zo laat Reuven Kipperwasser (232–249) zien hoe Babylonische elementen aan een oorspronkelijk Palestijns verhaal worden toegevoegd. Ronit Nikolsky (284–305) voegt in haar artikel een extra stap toe aan de veelgemaakte reis van Palestina naar Babylonië: haar tradities reizen vervolgens weer terug naar Palestina, een onverwachte wending die voor Babylonische sporen in een anti-Babylonisch werk zorgt. De bundel sluit af met het licht dat Paul Mandel (306–353) op het bekende martelaarschap van Rabbi Akiva werpt: in de vroege tradities was dit geen typische martelaars tekst zoals we die kennen van christelijke zijde. Pas in post-Talmoedische bronnen wordt het verhaal van Akiva steeds meer beïnvloed door die andere religie en haar teksten. Al met al brengt deze bundel een aantal fascinerende artikelen samen die het belang en de vruchten aantonen van het naast elkaar leggen van rabbijnse tradities en het in de juiste context plaatsen ervan. Dit laatste blijkt tegelijk de meest precieze stap te zijn: die van binnen de tekst naar buiten de tekst. Deze even tot de verbeelding sprekende als lastige stap komt niet in alle artikelen even duidelijk naar voren, en in een enkel geval zijn de conclusies weinig overtuigend of speculatief. Dit doet echter weinig af aan de waarde van deze prachtige bundel, die uitblinkt in genuanceerde lezingen en een brede selectie aan teksten en thema's, samengebonden door dezelfde focus op de migratie van tradities.

Martijn Zwart, Tilburg University

GESCHIEDENIS VAN HET CHRISTENDOM

Ernst Troeltsch, *Schriften zur Religionswissenschaft und Ethik* (1903–1912), (Kritische Gesamtausgabe 6), hg. von Trutz Rendtorff in Zusammenarbeit mit Katja Thörner, 2 Bände, Berlin, De Gruyter, 2014; xxi + 1355 pp., € 349.

Dit is een wat merkwaardig deel van de kritische uitgave van Ernst Troeltsch' verzameld werk (KGA). Het bevat publicaties uit de periode 1903 tot 1912 die niet opgenomen waren in deel twee van zijn *Gesammelte Schriften* uit 1913. De uitgevers van de KGA hebben ervoor gekozen dit tweede deel van de *Gesammelte Schriften* opnieuw apart uit te geven als deel tien van de KGA. Waarom deze keuze is gemaakt is mij niet geheel duidelijk. Het leidt er bijvoorbeeld toe dat het opstel 'Religiöser Individualismus und Kirche' (1910) en de stellingen die daaraan ten grondslag liggen in twee verschillende delen van de KGA verschijnen. Dat zelfstandige publicaties zoals *Protestantisches Christentum und Kirche* (1906), recensies en lexiconartikelen in aparte delen verschijnen is goed te begrijpen, maar het tweede deel van Troeltsch' *Gesammelte Schriften* vormt toch *wirkungsgeschichtlich* niet werkelijk een relevante eenheid. Het hier te recenseren zesde deel van de KGA bevat zesentwintig over het algemeen lezenswaardige stukken. Een belangrijk onderdeel vormen verschillende zelfstandig verschenen studies op het gebied van de godsdienstwijsbegeerte, waaronder 'Das Historische in Kants Religionsphilosophie' (1904) dat hier met de marginalia uit Troeltsch' handexemplaar uitgegeven is. Uit de godsdienstwijsgerige bijdragen blijkt hoe belangrijk de godsdienstpsychologie voor Troeltsch was, mits

deze discipline niet reductionistisch opgevat wordt. William James' *Varieties of Religious Experience* (1902) wordt met waardering besproken, maar ook bekritiseerd – vanwege diens eenzijdige nadruk op mystieke en gevoelsmatige toestanden. Daarnaast bevat dit deel twee opstellen die samenhangen met de in 1912 verschenen grote monografie over de *Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*. Troeltsch presenteerde de typologie 'kerk, sekte, mystiek' in een lezing uit 1910 op de eerste Duitse sociologendag, waar Max Weber, Georg Simmel, Ferdinand Tönnies en Herman Kantorowicz in de hier afgedrukte geprotocolleerde discussie het woord namen. Verder zijn er minder bekende opstellen over Leibniz, Kant, Schleiermacher, Schiller, David Friedrich Strauß en Friedrich Naumann opgenomen. Telkens weer blijkt Troeltsch' soevereine beheersing van de stof – zeker in die gevallen waar hij grotendeels vrij sprak. Veel stukken zijn gebaseerd op – soms gestenografeerde – redevoeringen. De toekomst van de kerken lag Troeltsch na aan het hart. Het is zijns inziens onjuist het moderne individualisme op religieus gebied als een *Fremdkörper* te beschouwen. Volgens hem is het mede een product van bepaalde stromingen in het christendom zelf. Onkerkelijkheid is voor een belangrijk deel te begrijpen als een radicaal religieus individualisme. Ook binnen de kerken valt er niet te ontkomen aan deze ontwikkelingen en moet een grote mate aan vrijheid (binnen de individuele gemeenten) aanvaard worden. Het hameren op een feitelijk fictieve eenheid van belijden zal niets oplossen. Om deze inzichten is Troeltsch' gedachtengoed nog altijd relevant. Hij verliest zich niet in hoogkerkelijke maakbaarheidsfantasieën, maar analyseert en stelt op grond daarvan het programma van een zogeheten 'elastisch gemaakte volkskerk' op. Troeltsch is in veel opzichten conservatiever dan soms aangenomen wordt. 'Der Grund, warum ich nicht liberal bin, liegt in meiner Christlichkeit' (3). Mij fascineren vooral zijn analyses van de moderne wereld en de repercussies daarvan voor religie en kerk. Het uitgangspunt daarbij is 'uns auf das Gegebene einzurichten'. Zijn opstel 'Das Wesen des modernen Geistes' (1907) getuigt dan ook van een grote mate van realiteitszin. Hij eindigt hier met een citaat uit Goethes *Egmont*, dat misschien niet iedereen zal aanspreken, maar in ieder geval de snelheid waarmee de moderne wereld verandert beeldend tot uitdrukking brengt: 'Wie von unsichtbaren Geistern gepeitscht gehen die Sonnenpferde der Zeit mit unsers Schicksals leichtem Wagen durch, und uns bleibt nichts als mutig gefaßt die Zügel zu erhalten, und bald rechts, bald links vom Steine hier, vom Sturze da die Räder weg zu lenken. Wohin es geht, wer weiß es? Erinnert er sich doch kaum, woher er kam'.

Arie L. Molendijk, RU Groningen

SYSTEMATISCHE THEOLOGIE

Stanley Hauerwas & William H. Willimon, *The Holy Spirit*, Nashville, Abingdon Press, 2015; xi + 100 pp., € 13,99.

Na een eerder gezamenlijk project over de kerk (*Resident Aliens*, 1989) schrijven Hauerwas en Willimon, twee methodistische theologen, nu samen een boekje over de Heilige Geest. 'Christians are nothing without the Holy Spirit', zo steken de auteurs van wal in de introductie (ix). De Hauerwas en Willimon typerende, ietwat confronterende en provocerende toon is gezet in deze kleine theologie van de Geest. Ze ver-

zetten zich tegen een overdreven aandacht voor individuele geestelijke ervaringen, maar willen tegelijkertijd benadrukken dat de Geest een centraal thema moet zijn in de theologie. De auteurs bespreken in het eerste hoofdstuk het rusten van de Geest op Maria en Jezus, de Geest als middelaar (Romeinen 8), de Geest als advocaat (Johannes 14), en de concrete, belichaamde aanwezigheid van de Geest in bijvoorbeeld de eucharistie en wonderen. Dat laatste is een bruggetje naar het tweede hoofdstuk, over het lichaam waar de Geest nog steeds op rust: de kerk. Hier nemen deze evangelische auteurs zonder schroom een welhaast katholiek uitgangspunt: de Geest is onlosmakelijk verbonden met de kerk. Daarbij benadrukken ze wel dat de Geest en de kerk niet samenvallen: de Geest leidt de kerk, maar stoort en oordeelt haar ook. De kerk kan dus niet haar eigen identiteit bepalen, door bijvoorbeeld krampachtig aan de status quo vast te houden of juist verwoed zichzelf te vernieuwen, maar is radicaal afhankelijk van God. In hoofdstuk drie wordt betoogd dat de heiligingsleer van de gebroeders Wesley, zo kenmerkend voor het methodisme, vaak verkeerd is begrepen als een oproep tot individuele morele zuiverheid. Veel meer gaat het er hier om, zeggen Hauerwas en Willimon, dat de christen leert om deel te worden van een Geestvervulde gemeenschap die Gods heiligheid weerspiegelt. Het laatste kleine hoofdstuk verbindt de pneumatologie en de eschatologie, door te stellen dat het de Geest is die Gods koninkrijk in iedere tijd weer opnieuw present stelt aan de gelovigen. Uit het geheel van dit boekje wordt duidelijk dat Hauerwas en Willimon proberen inzichten uit diverse tradities, van pentecostale tot katholieke, serieus te nemen. Hun oecumenische schets van een pneumatologie trekt de volgende lijnen: de Geest werkt onverwacht en verstorend, voornamelijk waar hij menselijke pogingen tot controle over het leven doorbreekt; een ervaring van de Geest is altijd een ontmoeting met een Ander, en daardoor nooit meer een allerindividueelste ervaring; en de Geest wijst het individu de weg naar vriendschap, gemeenschap, de kerk en het koninkrijk van God. Deze schets roept veel vragen op die in dit kleine boekje niet beantwoord zullen worden. Om maar iets te noemen: hoe verhoudt de kritiek op de individuele beleving zich tot de rijke tradities van de mystiek of de christelijke onderscheiding der geesten? Bij dit alles blijft het precieze genre van het boek onbestemd. Het lijkt een apologetisch boek in zoverre de auteurs in vaak antithetisch gestelde zinnen scherp het marginaliseren van de Geest bekritisieren. Misschien zou je dit het beste een kleine theologie van de heilige Geest kunnen noemen, zij het eerder van associatieve dan systematische snit. Tenslotte heeft het ook iets opwekkends. Zo steken de auteurs de loftrumpet op wat de Heilige Geest allemaal te bieden heeft, en besluiten ze bijna alle hoofdstukken met de oproep 'Kom, Heilige Geest'. De belangrijkste verdienste van het boek is dat het de focus van de pneumatologie radicaal naar de gemeenschap wil leggen, zonder daarmee het verrassende werk van de Geest teniet te willen doen. Met Hauerwas en Willimon, beide verbonden aan Duke University, hebben we bovendien te maken met auteurs van naam. *The Holy Spirit* is fris geschreven, met oneliners als 'the Holy Spirit is not optional equipment for Christians' (53). Het goed leesbare boekje biedt de geïnteresseerde leek en eventueel ook de professional een boeiende bezinning op een fundamenteel theologisch thema.

Jos Moons & Sjoerd Mulder, Tilburg University